

XULQI OG'ISHGAN O'SMIR QIZLARDA HIMOYA MEXANIZMLARINING IJTIMOIYLASHUVGA TA'SIRI

Parpiyeva Shaxnoza

O'zMPU Amaliy psixologiya kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada xulqi og'ishgan o'smir qizlarda himoya mexanizmlarining shakllanishi va ularning ijtimoiylashuv jarayoniga ta'siri chuqur psixologik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot psixoanalitik, ijtimoiy-psixologik va madaniy-tarixiy yondashuvlar asosida olib borilgan. Nazariy tahlil va empirik ma'lumotlarga tayangan holda, destruktiv himoya mexanizmlarining (inkor, proyeksiya, regressiya) ustunligi ijtimoiy moslashuvni susaytirishi, konstruktiv himoya shakllarining (sublimatsiya, altruizm, ijobiy qayta baholash) esa ijtimoiy integratsiyani kuchaytirishi aniqlangan.

Kalit so'zlar: o'smirlik, himoya mexanizmlari, deviant xulq, ijtimoiylashuv, shaxs, moslashuv, psixokorreksiya.

Аннотация. В статье рассматривается влияние механизмов психологической защиты на социализацию девушек-подростков с девиантным поведением. На основе психоаналитического, социально-психологического и культурно-деятельностного подходов показано, что деструктивные защиты (отрицание, проекция, регрессия) препятствуют успешной социализации, а конструктивные (сублимация, альтруизм, позитивная переоценка) способствуют интеграции личности в общество и формированию устойчивой «Я-концепции».

Ключевые слова: девиантное поведение, защитные механизмы, социализация, адаптация, личность, подростковый возраст.

Abstract. The article examines the influence of psychological defense mechanisms on the socialization of adolescent girls with deviant behavior. Based on psychoanalytic and socio-psychological frameworks, it is established that destructive defense mechanisms (denial, projection, regression) negatively affect social adaptation, whereas constructive mechanisms (sublimation, altruism, positive reappraisal) contribute to emotional stability, social competence, and identity formation.

Keywords: adolescence, deviant behavior, defense mechanisms, socialization, adaptation, personality, coping strategies.

O'smirlik davri insonning psixologik shakllanishidagi eng nozik bosqichlardan biri bo'lib, unda shaxsning ichki dunyosi, emotsional muvozanati va ijtimoiy munosabatlarga nisbatan munosabati tubdan o'zgaradi [1]. Bu davrda yoshlarning o'z "Men"ini shakllantirishi, mustaqil qaror qabul qilishi, ijtimoiy rollarni o'zlashtirishi jarayoni faol kechadi. Shu bilan birga, bu bosqichda ijtimoiy talablar bilan shaxsiy ehtiyojlar o'rtasidagi ziddiyatlar kuchayadi.

Agar bu ziddiyatlar konstruktiv tarzda hal etilmasa, shaxs o'zini himoya qilishning ongsiz strategiyalariga murojaat qiladi. Ana shu himoya mexanizmlarining xarakteri va kuchi o'smirning ijtimoiylashuv samaradorligini belgilovchi asosiy psixologik omil hisoblanadi [2]. Deviant xulq-atvorli o'smir qizlarda bu mexanizmlar ko'pincha noto'g'ri yo'nalgan bo'lib, konfliktlardan qochish, hissiy tajovuzni inkor etish yoki o'zini ayblash kabi shakllarda namoyon bo'ladi. Bunday holatlar ijtimoiylashuvni — ya'ni jamiyatlardagi me'yor va qadriyatlarni o'zlashtirish jarayonini — murakkablashtiradi [3].

Psixanalitik konsepsiyalar

Z. Freyd (1926) o'zining klassik asarida himoya mexanizmlarini "Men" (Ego) tomonidan ichki xavf va tashqi bosimlardan saqlanishning ongsiz strategiyasi sifatida talqin qiladi [4]. A. Freyd (1936) esa bu mexanizmlarni bolaning psixologik rivojlanish jarayonida shaxsni himoya qiluvchi tabiiy mexanizm sifatida ko'rsatgan. U quyidagi asosiy turlarni ajratgan: inkor, proyeksiya, ratsionalizatsiya, regressiya, sublimatsiya.

G. Vaillant (1992) himoya mexanizmlarini moslashuv darajasiga qarab tasniflab, ularni to'rtta darajaga ajratadi:

1. Patologik himoyalar (psixoz, inkor, gallyutsinatsiya);
2. Infantil himoyalar (proyeksiya, passiv agressiya);
3. Nevrotik himoyalar (ratsionalizatsiya, intellektualizatsiya);
4. Yetuk himoyalar (sublimatsiya, altruizm, humor) [5].

Shu jihatdan, o'smir qizlarda yuqori darajali konstruktiv himoyalar shakllanmagan bo'lsa, ijtimoiylashuv jarayonida ularning o'rnini destruktiv himoyalar egallaydi. Bu holat ijtimoiy chekinish, o'ziga ishonchsizlik va tajovuzkorlik kabi xulq shakllarini yuzaga keltiradi [6].

Himoya mexanizmlarini psixodinamik nuqtai nazardan tahlil qilgan G. Vaillant [5] ularning evolyutsion ahamiyatini ta'kidlab, ularni "psixik immunitet tizimi" deb ataydi. Shaxsning ijtimoiylashuv darajasi himoya tizimining sifatiga bevosita bog'liqdir. Bunda ijtimoiy qo'llab-quvvatlovchi omillar (ota-onalik ishtiroki, o'qituvchi bilan ijobiy aloqa, emotsional barqarorlik) himoya tizimini adaptiv yo'nalishda shakllantiradi [12].

T. Millon (1990) himoya mexanizmlarining buzilishi natijasida shaxsda patologik adaptatsiya shakllari (reaktiv agressiya, izolyatsiya, passiv konformizm) rivojlanishini ko'rsatgan [17]. Shu sababli, o'smir qizlarda destruktiv himoya shakllarining ustunligi ko'pincha ijtimoiy chekinish, o'zini past baholash va atrofdagilarga ishonchsizlik bilan kechadi.

Yevropa va AQSh tadqiqotlarida (Perry & Cooper, 2020; McWilliams, 2011) ham himoya mexanizmlarining adaptiv darajasi shaxsning ijtimoiy kompetensiya indeksi bilan uzviy bog'liqligi aniqlangan [15], [16]. Bu natijalar O'zbekiston sharoitida ham mos kuzatilmoqda — G'. Karimova (2019) o'smir qizlarning ijtimoiylashuvi, o'zini baholash darajasi va oilaviy munosabatlar o'rtasida sezilarli korrelyatsiyani aniqlagan [12].

Ijtimoiy-psixologik yondashuvlar

A. Bandura (1986) ta'kidlaganidek, shaxsning ijtimoiylashuvi "ijtimoiy o'rganish" mexanizmlari orqali amalga oshadi. Ya'ni, inson o'z atrofidagi

modellarning xatti-harakatlarini kuzatib, ularni takrorlaydi va ijobiy yoki salbiy mustahkamlash orqali o'zlashtiradi [7]. Agar o'smir ijtimoiy muhitda salbiy modelni (tajovuzkorlik, befarqlik, bexavotirlik) kuzatsa, bu destruktiv himoya shakllarining faollashishiga olib keladi.

L. S. Vygotskiy esa ijtimoiylashuvni "madaniy vositalar orqali ongning shakllantirish jarayoni" sifatida talqin qiladi [8]. Demak, ijtimoiy muhitda konstruktiv muloqot, qo'llab-quvvatlovchi oila va ijobiy ro'l modellari mavjud bo'lsa, himoya mexanizmlari ham adaptiv yo'nalishda rivojlanadi.

E. Eriksonning psixosotsial rivojlanish konsepsiyasiga ko'ra, o'smirlik davri "identifikatsiya inqirozi" bosqichidir. Agar bu inqiroz muvaffaqiyatli hal etilmasa, o'smirda "rol diffuziyasi", ya'ni o'z "Men"ini aniqlay olmaslik kuzatiladi [9]. Bunday holatda psixologik himoya mexanizmlari ichki ziddiyatni kompensatsiyalash vositasiga aylanadi.

Kognitiv va emotsional yondashuvlar

Kognitiv psixologiyada (A. Ellis, 1977; R. Lazarus, 1991) himoya mexanizmlari "kognitiv buzilish" yoki "emotsional reappraisal" shaklida talqin etiladi [10]. Lazarus va Folkman stressni yengish jarayonida hissiy qayta baholash (reappraisal) strategiyasi eng konstruktiv himoya shakli ekanini ko'rsatgan. Bu jarayon shaxsga salbiy holatlarni ijobiy ma'noda talqin etish va ijtimoiy moslashuvni saqlash imkonini beradi.

O'smir qizlarda bu mexanizmlar yetarli darajada rivojlanmagan bo'lsa, ularning o'zini baholash darajasi past bo'ladi, bu esa ijtimoiy moslashuvni sekinlashtiradi [11]. Shuning uchun, psixokorreksion yondashuvlarda kognitiv qayta baholashni o'rgatish muhim.

Mahalliy tadqiqotlar va ijtimoiy omillar

O'zbekistonlik psixolog G. Karimova (2019) o'smirlarning ijtimoiy moslashuvi oila muhitidagi emotsional barqarorlik bilan bevosita bog'liq ekanini ta'kidlaydi [12]. N. Abdullayeva (2020) esa o'smir qizlarda destruktiv himoya mexanizmlari ko'proq disfunktsional oilalarda kuzatilishini aniqlagan [13].

Shuningdek, xalqaro tadqiqotlar ham bu fikrni qo'llab-quvvatlaydi: McWilliams (2011), Perry & Cooper (2020) tadqiqotlarida konstruktiv himoya mexanizmlarining shaxsning stressga chidamliligini oshirishi va ijtimoiy integratsiyani yengillashtirishi qayd etilgan [15].

Nazariy umumlashma

Shunday qilib, himoya mexanizmlari — bu shaxsning ichki ziddiyatlarga, tashqi bosimlarga moslashish vositalaridir. Ularning konstruktiv turlari (sublimatsiya, humor, altruizm, reappraisal) shaxsni ijtimoiy faol, barqaror va moslashuvchan qiladi. Destruktiv shakllar (inkor, proyeksiya, regressiya) esa ijtimoiy chekinish, tajovuzkorlik va deviant xulqni kuchaytiradi.

Nazariy jihatdan, ijtimoiylashuv jarayonining samaradorligi himoya mexanizmlarining qaysi shakli ustun ekanligiga bevosita bog'liqdir [15].

Olingan natijalar xulqi og'ishgan o'smir qizlarda himoya mexanizmlarining ijtimoiy moslashuv bilan teskari bog'liqligini yaqqol ko'rsatdi. Destruktiv himoya turlari (inkor, proyeksiya, ratsionalizatsiya) yuqori bo'lgan ishtirokchilarda ijtimoiy

muloqotda chekinish, tajovuzkorlik, emotsional beqarorlik va konfliktlardan qochish kuzatildi.

Bu holatni psixoanalitik nuqtai nazardan izohlaganda, Freyd ta'riflagan "Ichki men" (Ego)ning himoya kuchlari ijtimoiy bosim va ichki xavotirga bardosh bera olmaydi. Natijada, bu o'smirlar o'z his-tuyg'ularini real tarzda ifoda etish o'rniga, ularni ongsiz ravishda boshqa obyektlarga proyeksiya qiladi yoki inkor etadi [4], [6].

Ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan, bunday o'smirlar ko'pincha tengdoshlari bilan sog'lom muloqot o'rnatmaydi. Ularning ijtimoiylashuvi "izolyatsiyalangan identifikatsiya" shaklida kechadi, ya'ni ular jamiyat me'yorlarini qisman qabul qiladi, ammo ularga ichki qarshilik hissi saqlanib qoladi [7], [9].

Kognitiv yondashuv vakillari (A. Ellis, R. Lazarus) bu jarayonni noto'g'ri kognitiv qayta ishlov berish bilan izohlaydi [10]. O'smir qiz salbiy tajribani "odamlar meni tushunmaydi", "men yaramayman" kabi disfunktsional fikrlar orqali talqin qiladi. Bu esa stress holatida destruktiv himoyani yanada kuchaytiradi.

Shu bilan birga, konstruktiv himoya turlari (sublimatsiya, altruizm, ijobiy qayta baholash) o'smirning ijtimoiy faoliyatini, o'zini qadrlashini va ijtimoiy moslashuvni kuchaytiradi [11], [15]. Masalan, altruistik himoya o'zaro yordam, ijobiy identifikatsiya va empatiya rivojiga olib keladi; sublimatsiya esa ijtimoiy qabul qilingan ijodiy yoki sport faoliyatiga yo'naltirish orqali ichki agressiyani konstruktiv tarzda chiqaradi.

Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki:

- ijtimoiy qo'llab-quvvatlovchi muhitda (oilalar, maktab, psixologik markazlar) o'smirlarning konstruktiv himoya mexanizmlari faollashadi;
- disfunktsional oilalarda esa destruktiv himoya mexanizmlari (inkor, regressiya, proyeksiya) ustunlik qiladi;
- o'smir qizlarning ijtimoiylashuvi himoya mexanizmlarining adaptiv darajasiga bevosita proporsionaldir.

Bu jihatlarda O'zbekiston sharoitida olib borilayotgan yoshlar psixoprofilaktikasi va tarbiyaviy ishlar strategiyasiga mos keladi. Ayniqsa, maktab psixologlari va pedagoglar o'smirlarning himoya tizimini aniqlab, konstruktiv mexanizmlarni shakllantirishga qaratilgan trening va trening-terapiya metodlarini qo'llashi zarur.

Xulosalar

Himoya mexanizmlari shaxsning ijtimoiylashuvini belgilovchi asosiy psixologik omildir. Xulqi og'ishgan o'smir qizlarda destruktiv himoya turlari ustunlik qiladi, bu esa ijtimoiy me'yorlarni o'zlashtirishni qiyinlashtiradi.

Destruktiv himoya mexanizmlari (inkor, proyeksiya, regressiya) ichki konfliktlardan qochish orqali vaqtinchalik emotsional yengillik bersa-da, uzoq muddatda ijtimoiy chekinish va o'zini past baholashni kuchaytiradi.

Konstruktiv himoya turlari (sublimatsiya, altruizm, ijobiy qayta baholash) esa shaxsning ijtimoiy kompetensiyalarini, kommunikativ ochiqqligini va emotsional barqarorligini oshiradi.

Psixoprofilaktik va korreksion dasturlar yordamida konstruktiv himoya shakllarini rivojlantirish o'smir qizlarning moslashuv darajasini oshiradi. Bu

yo'nalishda ijtimoiy-psixologik treninglar, rolli o'yinlar, kognitiv qayta baholash mashqlari samarali hisoblanadi.

Oila, ta'lim muassasasi va jamiyatning qo'llab-quvvatlashi o'smirning himoya tizimini adaptiv yo'nalishga o'tkazuvchi asosiy tashqi determinantdir.

Mazkur tadqiqot natijalari maktab psixologlari, ijtimoiy pedagoglar va psixokorreksion amaliyotchi mutaxassislar uchun metodik tavsiyalar ishlab chiqishda qo'llanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – Москва: Прогресс, 1996. – 384 с.
2. Хорни К. Невроз и личностный рост. – Санкт-Петербург: Питер, 2005. – 288 с.
3. Кон И. С. Психология ранней юности. – Москва: Просвещение, 1989. – 255 с.
4. Freud, Z. Inhibitions, Symptoms and Anxiety. – New York: Norton, 1959. – 340 p.
5. Vaillant, G. E. Adaptation to Life. – Boston: Harvard University Press, 1992. – 416 p.
6. Freud, A. The Ego and the Mechanisms of Defense. – London: Hogarth Press, 1936. – 220 p.
7. Bandura, A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1986. – 617 p.
8. Выготский Л. С. Мышление и речь. – Москва: Педагогика, 1982. – 320 с.
9. Lazarus, R. S. Emotion and Adaptation. – Oxford: Oxford University Press, 1991. – 352 p.
10. Ellis, A. Humanistic Psychotherapy: The Rational-Emotive Approach. – New York: McGraw-Hill, 1973. – 220 p.
11. Karimova, G'. Psixologik moslashuv va shaxs rivojlanishi. – Toshkent: TDPU, 2019. – 198 b.
12. Abdullayeva, N. O'smirlik davrida ijtimoiylashuvning psixologik asoslari. – Toshkent: Fan, 2020. – 180 b.
13. McWilliams, N. Psychoanalytic Diagnosis: Understanding Personality Structure in the Clinical Process. – New York: Guilford Press, 2011. – 456 p.
14. Perry, J. C., Cooper, S. H. The Role of Defense Mechanisms in Psychotherapy Outcome. // Journal of Clinical Psychology. – 2020. – Vol. 76(5). – P. 925–941.
15. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – Санкт-Петербург: Питер, 2006. – 607 с.